

Вчені НАН України – про проблеми збереження вітчизняної історико-культурної спадщини та реституції культурних цінностей

В. Смолій, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України:

«Як збирати по світах наші культурні цінності

Нині на державному обліку перебуває 148 тис. об'єктів культурної спадщини, з яких 7550 внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Багато це чи мало? Спробую відповісти.

Історико-культурна спадщина України формувалася під впливом кількох чинників. Поза сумнівом, найголовніший серед них внутрішній. Руками відомих і безіменних майстрів творилися пам'ятки історії й археології, містобудування й архітектури, мистецтва і документальні.

Українські землі здавна виступали своєрідною контактною зоною, де відбувалися складні трансформаційні процеси та рельєфно відчувалися взаємовпливи східної й західної культур. Це були природні процеси, спричинені історичним розвитком. Тож у нас збереглися неперевершені зразки культурних пам'яток, які увібрали різні стилі, напрями та форми.

Межа цивілізаційних розломів і культур – це завжди зона ризику. Спустошливі напади сусідів, боротьба за території й кордони, вторгнення і захоплення населених пунктів – неодмінні супутники міждержавних конфліктів. Через це важко підрахувати втрати: знищували архітектурні пам'ятки, рукописні книги, стародруки, археологічні знахідки, бібліотечні колекції тощо.

На відміну від науковців Західної Європи, де такі архіви збереглися, наші історики через брак відповідних джерел не можуть адекватно дослідити складні питання не лише раннього середньовіччя, а й XVI–XVII ст. На пожежі 1811 р. згоріли, наприклад, київські міські архіви XVI–XVIII ст. – безцінне джерело реконструкції життя політичного центру українських земель, його інститутів самоврядування.

Роль Другої світової найтрагічніша

Ще один чинник стосується періодів бездержавного існування України або входження її земель до складу Австро-Угорської, Османської, Російської імперій, Польської держави. У цьому контексті не можна не бачити цілком очевидного процесу – природного чи насильницького переміщення величезних обсягів культурних цінностей з українських земель до Будапешта, Варшави, Відня, Москви. Столиці імперій забирали собі козацькі літописи, рукописні книги, пам'ятки мистецтва та етнографії, картини, скарби, мозаїки і фрески. Динаміку і характер цих процесів можна пояснювати зокрема й тезою щодо функціонування єдиного імперського культурного простору. Проте очевидно, що реальна ситуація була набагато складнішою.

У цьому переліку особно стоїть період Другої світової війни – в історії формування історико-культурних комплексів України вона мала найтрагічніші наслідки. По суті, це була гуманітарна катастрофа, наслідків якої не подолано й дотепер. Лише за офіційними даними Україна тоді втратила 46 млн архівних справ, 51 млн книжок, 130 тис. цінних мистецьких творів із музеїв. Дослідники говорять про далеко не повний список цих втрат, а деякі наполягають на цифрах від кількох сотень тисяч до мільйона експонатів. Нацисти із притаманною їм педантичністю створювали спеціальні підрозділи окупаційних військ, які розшукували, документували, вивчали та описували українські культурні цінності, відбирали їх та вивозили на територію Рейху. В Києві та великих культурних центрах України діяли, наприклад, головна та окремі робочі групи «Оперативного штабу рейхсляйтера Альфреда Розенберга».

Не слід забувати про стихійне, але не менш масштабне вивезення культурних цінностей вищими посадовими особами окупаційної адміністрації, офіцерами і солдатами.

Хіба в загарбників є совість?

Закінчення війни й утвердження в Європі та світі нового правопорядку зумовило актуалізацію проблеми, яку ми називаємо реституцією культурних цінностей. У ХХ сторіччі вона пережила два етапи: перший розпочався після 1945 р. і мав назву «Велика реституція». Саме в межах цього етапу до СРСР було повернуто понад 500 тис. різних об'єктів культури. З них 350 тис. нацисти вивезли з України. Друга реституційна хвиля розпочалася з кінця 1980-х років і триває досі. Гадаю, визначення її хронологічних меж зрозуміле.

Ми зіткнулися зі складною проблемою, сутність якої полягає в тому, що національні інтереси України у цій сфері перебувають між полярними позиціями країн, що визначають реституційний процес: Німеччиною, на якій лежить реституційний обов'язок, і Росією, що на її території перебуває частина українських пам'яток, нагробованих нацистами і згодом повернених до СРСР.

Радянський період у формуванні історико-культурного середовища України відзначався надзвичайно складними, а подекуди драматичними процесами. Тоді з України переміщено частину унікальних культурних цінностей – згадаймо, наприклад, долю мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст. Щоправда, таке переміщення належало до «лагідних» форм зв'язків «по-радянськи». Були й інші, жорсткіші політичні заходи влади, які стосувалися зачистки архівного фонду у 1932–1933 рр. (це метричні книги, матеріали переписів населення, архіви Наркомзему, Наркомату охорони здоров'я, ВУЦВК тощо). На думку дослідників, лише цей сегмент знищених урядових архівів становить не менш як 100 тис. документів. Архіви стерилизували цілком конкретні особи. М. Хрущов, переїжджаючи до Москви, наказав зачистити ті архівні фонди і документи, де було вказано його прізвище у контексті масових репресій в Україні.

Надія з'явилася і... зникла

Ще один етап у вивченні проблеми становить доба незалежної України. На її початку було здійснено кілька важливих кроків. Після тривалих дискусій Верховна Рада у 1999 р. ухвалила базовий Закон «Про вивезення і повернення культурних цінностей», який визначив державну політику в цій царині та її організаційні засади.

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр.. ефективно діяли Національна комісія, згодом реорганізована у спеціальну Державну службу, Український центр культурних досліджень, Державна служба з питань національної культурної спадщини, Міжвідомча рада та інші інститути, які мали певні повноваження в цій галузі. Було ухвалено комплексні державні програми.

Інструментом реалізації політики реституції культурних цінностей стало створення міжурядових комісій (українсько-російської, українсько-польської, українсько-німецької та українсько-угорської). Їхні засідання проходили динамічно, були дискусійними, полемічними і забарвленими емоційно. Це була вкрай важка робота – особливо під час засідань українсько-німецької комісії. Може виникнути питання про результативність цієї роботи. Якщо вірити офіційним цифрам, то з 1992 р. в Україну передано понад 100 тис. одиниць культурних цінностей (включно із книжковими та документальними колекціями).

На жаль, протягом останніх років українська політика щодо повернення культурних цінностей недостатньо чітка та виразна. Складається враження, що на державному рівні цю проблематику відсунуто на другий план. У процесі безкінечних «оптимізацій» відбулося фактичне руйнування організаційних засад забезпечення завдань держави в цій сфері. Спочатку ліквідували Національну комісію з питань розшуку і повернення в Україну втрачених культурних цінностей, а її повноваження передали Державній службі контролю за переміщенням культурних цінностей. 2013-го ліквідували і цю структуру. Унікальні напрацювання цих установ розпорошено, кваліфікованих кадрів звільнено.

Війна знову забирає пам'ятки

Нині суспільство змушене обговорювати ще одну надзвичайно важливу і актуальну тему, про яку ще кілька років тому не могли навіть подумати.

Ідеться про анексовані території АР Крим та Севастополя, а також про частину територій Донецької та Луганської областей, де тривають бойові дії. Лише на території Криму та Севастополя зберігається понад 10 тис. об'єктів нерухомої культурної спадщини. Серед них Національний заповідник Херсонес Таврійський, який занесено до списку ЮНЕСКО, і ще п'ять об'єктів у Криму, які претендували на такий статус. Тут діяли майже 40 державних музеїв, у яких зберігалось понад 1 млн 200 тис. музейних предметів.

У Донецькій області на державному обліку перебувало понад 4 тис. пам'яток культури, в Луганській – понад 6 тис.

Щодо писемної історико-культурної спадщини, то, за дуже приблизними даними, лише документів Національного архівного фонду України на окупованих територіях налічувалося: у Криму – понад 7 тис. фондів, 1,6 млн архівних справ; у Донецьку і Луганську – приблизно 20 тис. фондів, 3,3 млн справ.

Усе це – величезний культурний потенціал, доля якого не передбачувана. Тут потрібні швидкі та ефективні дії органів влади, координація їх із громадськими організаціями й товариствами, серйозний науковий супровід.

Незаперечно: великий внесок у наукове, організаційне, методолого-теоретичне забезпечення реалізації цієї важливої державної справи зробила НАН України. Побачили світ десятки наукових публікацій різного формату, проведено конференції та «круглі столи». Підсумком наукових пошуків із цієї тематики стало завершення публікації багатотомної «Історії української культури». Науковці взяли участь у підготовці базового закону 1999 р. Співробітники НАН – члени багатьох міжурядових комісій. Усі вони становлять висококваліфіковане експертне середовище, здатне вирішувати якнайскладніші питання, до думки якого слід дослухатися.

Що робити?

◆ Передовсім оновити законодавчу базу культурного сегмента життя держави. Це стосується насамперед підготовки нової редакції закону від 1999 р.

◆ Надати додаткової динаміки у роботі міжурядових комісій.

◆ Продовжити роботу над підготовкою Державного реєстру національного культурного надбання. На сьогодні до реєстру внесено, за орієнтовними підрахунками, лише десяту частину того, що налічують пам'яткоохоронці.

◆ Виробити чітку, зрозумілу та прозору державну політику в цій сфері.

◆ Динамічно просувати українську культуру в Європі та світі.

◆ Забезпечити системний науковий супровід реституційних процесів: вести науковий облік втрачених цінностей, постійно здійснювати пошук інформації про цінності українського походження у приватних колекціях, музеях, архівах та інших культурних установах близького й далекого зарубіжжя, інформувати наукові кола та громадськість про здійснювані заходи. Така цілеспрямована діяльність забезпечить Україні наукові й правові підстави для збереження та повернення своєї культурної спадщини»

Посилання на оригінал: Смолій В. Як збирати по світах наші культурні цінності // Урядовий кур'єр (<http://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-zbirati-po-svitah-nashi-kulturni-cinnosti/p/>). – 2015. – 29.12 (***Вчені НАН України – про проблеми збереження вітчизняної історико-культурної спадщини та реституції культурних цінностей // Національна академія наук України (http://g.ua/N17F). – 2015. – 30.12.***)